

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ СТРУКТУР У ЛІТЕРАТУРІ ТА МІФОПОЕТИКИ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

Одними з найбільш популярних у сучасному літературознавстві є міфопоетичні студії, що пов'язано, зокрема, з надзвичайним інтересом епохи до міфу й міфотворчості у всіх галузях людської діяльності. Неспростовним фактом є те, що нині міф став чи не центральним поняттям у культурному поступі суспільства, міцно закріпившись не лише в літературно-мистецькій сфері, але й у соціології, культурології, політиці та навіть власне науці [2; 122]. Різномасштабне осмислення корпусу класичної міфології поєднується зі створенням, аналізом та реінтерпретацією неоміфологічних та квазіміфологічних явищ тощо (варто наголосити при цьому, що сучасна міфологія (неоміфологія), міфотворчість - відмінне від класичної міфології явище, хоча й зберігає певні характеристики останньої - але це вже предмет окремої розмови).

Поряд із цим, проблемним залишається питання теоретичного інструментарію, пов'язаного з цариною міфологічного. Невизначеність ряду базових понять тут (починаючи з головної категорії "міф") не лише значно ускладнює процес дослідження, але й часом надає дискусійності результатам таких розвідок (нагадаймо, що ряд авторитетних учених взагалі відмовляють сучасній науці у здатності визначити міф чи розкрити сутність процесу міфотворчості (Г.-Г.Гадамер, М.Еліаде та ін.)).

Зважаючи на актуальність комплексу порушених проблем, завданнями даної розвідки бачимо: а) проаналізувати розуміння літературної міфотворчості сучасною наукою й запропонувати своє бачення цього феномена; б) уточнити й поглибити поняття міфопоетики літературного твору; в) сформулювати визначення міфопоетичної парадигми твору. Метою роботи є висунення оригінальної системи вираження міфологічного фактора в літературному творі.

Сучасне дослідження будь-якого явища вимагає формулювання відповідних сучасних методик та методологій. Очевидна потреба

перегляду традиційних точок зору і власне на міф. У своїй монографії 2002 р. Я.Поліщук вказував: "Безперечно, сьогодні... нам аж ніяк не випадає повертатися до класичного поняття міфу як пракультурної... оповіді про богів та героїв... Міф... універсальний культурний феномен, значення якого виходить поза конкретні часові виміри (проте в кожному епоху інсталюється в духовних координатах часу) як первісний код символів, смислів, світоглядних уявлень чи, за узвичаєним у науці терміном, архетипів" [17; 5-6]¹.

З огляду на концепцію Є.Мелетинського про історію літератури як про періодичні процеси її деміфологізації та реміфологізації (з відповідними вершинами цих процесів у періоди а) Просвітництва ХУІІІ ст. та реалізму ХІХ-ХХ ст. і б) романтизму І пол. ХІХ ст. і модернізму) літературний процес постає як модель, що етапно розвивається в діапазоні "міфологічний - реалістичний (неміфологічний)". Існуюча суперечливість усередині цих етапів літературного розвитку (визнана й Є.Мелетинським), очевидно, свідчить про можливість взаємопроникнення сфер міфологічного і неміфологічного. Однак самий факт цієї суперечливості "знімається", якщо звернутись до теорії літературних модусів Н.Фрая, який вважає, що, з одного боку, в історії літератури "...високий і низький міметичні модуси є свого роду зміщеними міфами, міфоями або сюжетними кліше, які поступово зсувалися до протилежного їм полюсу правдоподібності, та потім, з появою іронії, почали рухатись у зворотній бік" [21; 52], а з іншого - "тоді як один модус визначає основну тональність твору, будь-який інший або і всі інші чотири можуть одночасно бути присутніми в ньому" [там само; 50]. Прикметне також положення одної з найсучасніших компаративістичних монографій: "...світову літературу як систему найталановитіших та найпоширеніших творів можна розглядати як архетипну проекцію спільного універсального міфу, а національні літератури - як проекції національних міфів" [13; 292].

Як видно, багато що тут залежить від теоретичної системи координат, у якій працює вчений.

Типи інсталяційних схем міфоелементів у літературі вдало висвітлюються в розвідці Я.Поліщука як модуси проявлення міфу в художній творчості: міфологізація, реміфологізація та деміфо-

¹ При цьому цікаво, що в найсучаснішому вітчизняному літературознавчому словникові міф визначається саме як "...розповідь про богів, духів, героїв, надприродні сили і ін., які брали участь у створенні світу" [9; 451].

² Вчений виділяє міф, сказання, високий і низький міметичні модуси та іронічний модус [21; 33-34].

логізація [18; 38-43]. Ми вже доводили доцільність включення до числа цих модусів явища власне авторського міфу [2; 124-125]. Власне, проблема авторського міфу як найвищої форми міфотворчості є одною з центральних у данім контексті.

Питання "індивідуальної творчої міфології", "власної міфології" порушував іще Ф.В.Шеллінг. За А.Нямцу, "авторські міфи" - це "...ситуації, образи і мотиви літературних творів, які в силу початкової потужності закладеної в них структурно-змістової домінанти почали активно використовуватися іншими авторами і в процесі подальшого функціонування піддалися своєрідній культурологічній міфологізації" [16; 58].

Цікаві міркування над цією проблемою належать О.Забужко, яка, розглядаючи феномен "національно-консолідуючого авторського міфу"³ (а серед його провідних творців - письменників "від Данте й Сервантеса до Гете", й у т. ч. Т.Шевченка) [5; 18], пише, що "...творець авторського міфа дослівно "платить" власним життям, усією його чуттєвою й смисловою достовірністю цілокупно, за метафізичну істину свого квазілітературного універсалістського послання..." [там само; 26]; нижче дослідниця додає: "...скоро в авторському міфі автор сам стає своїм героєм, то в ході історико-культурного функціонування авторський міф неминуче "обертається" міфом самого автора..." [там само; 35].

Слід підкреслити, що питання міфотворчості, яке логічно актуалізується в ході нашої розмови, нині є проблемним. Звернемо увагу на визначення міфотворчості В.Найдиша: "...конструювання свідомістю певного типу конкретно-чуттєвої образності; міфотворча активність свідомості... транслюється від історично більш ранніх до більш пізніх та більш просунутих, складніше організованих культурно-історичних типів духовності, якісно модифікуючись, та не зникаючи цілком у жодному з них" [14; 29]. Прикметно, що визначення поняття "міфотворчість" усе-таки є констатуючим і не висвітлює механізму його внутрішніх процесів (цей момент обговорено нами вище).

В українському літературознавстві безпосередньо проблемі авторського міфотворення присвячено окремі праці останніх десятиліть; найбільш яскраві з них (і неоднозначно сприйняті в науковім співтоваристві) - шевченкознавчі - "Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка" Г.Грабовича (оригінальне англomовне видання 1982 р., українomовні видання 1991

³ Вчена тим самим звужує поняття авторського міфу, тоді як А.Нямцу розглядає авторський міф узагалі

і 1998 рр.) і "Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу" О.Забужко (1997, 2001 рр.).

Спираючись переважно на структурно-антропологічний підхід до міфу К.Леві-Стросса та проаналізувавши різноманітні міфопоетичні структури в мистецькому світі Кобзаря, його візію "золотого віку" і т. ін., американсько-український вчений Г.Грабович робить висновок, що Т.Шевченка "можна назвати істинним міфотворцем" [1; 169]. Дослідник звертає увагу на а) те, що "міф становить базовий код Шевченкової поезії" [там само; 169]; б) вияв української теми в доробку автора є "майже герметичною символічною системою, що відбиває глибинні особистісні й "універсальні" істини", а мислення поета "є формою інтелектуального бриколажу" [там само; 169-170]; в) дієвість у зображуванні поетом світі та особливо в "його" Україні не історичного, а міфологічного часу [там само; 171], телеологічність і динамізм міфу Кобзаря тощо. "Однак унікальність Шевченка полягає в тому, - наголошує Г.Грабович, - що він сам виступає носієм міфу. Автор не просто відтворює міфологічну будову, а стає її учасником. Шляхом складної системи символічних ідентифікацій в оповідних творах поет стає їхнім центральним героєм і певною мірою всіма центральними героями. ...міф так глибоко засвоюється, а власний досвід так щільно з ним переплітається, що в результаті поета вже не можна відділити від створеного ним міфу" [там само; 170].

Загалом визнаючи монографію свого колеги й водночас місцями критикуючи її, О.Забужко бачить "власний Шевченків міф, розгорнутий довкола міфа України" [5; 17]. Отже, можемо констатувати, що погляди цих вчених сходяться в положенні "авторський міф = міф автора" (див. наведені вище роздуми О. Забужко про авторський міф).

Однак питання кваліфікації певного митця (того ж Т.Шевченка) як (національного) міфотворця нині залишається проблемним, що автоматично переводить у статус дискусійної систему передумов, які дозволили іншим дослідникам вважати творчість письменника міфотворчістю. Наприклад, Т.Мейзерська Т.Шевченка розглядає як "продукт національно-культурного міфу", а Лесю Українку - як творця міфу особистісного [10; 38]. У данім випадку особливу увагу привертає до себе те, що у своїм студіюванні проблем індивідуальної (авторської) міфології вчена актуалізує положення про "єдність міфо- і метафоротворення, де міф постає як система метафор" [там само; 9]. Аналогічну думку висловлював раніше Н.Фрай,

стверджуючи, що "...міф - це мистецтво безумовної метафоричної ідентичності" [21; 136].

Отже, погляди вчених стосовно дефініції авторського міфу істотно різняться, причому головною рисою цієї відмінності є проблема "самостійності", "автономності" функціонування твору, який претендує називатись авторським міфом. За А.Нямцу, обов'язковий критерій розгляду твору як авторського міфу - наступна реінтерпретація його пізнішими митцями як певної інваріантної моделі. З погляду протилежної А.Нямцу позиції (а щодо даного критерію ці позиції можуть бути тільки протилежними), феномен авторського міфу не потребує для свого "визнання" наступного стороннього опрацювання ("культурологічної міфологізації" (А.Нямцу)), одразу будучи "повноцінним" міфом (неоміфом) (Г.Грабович, О.Забужко, Т.Мейзерська).

Момент, як бачимо, принциповий⁴, і його невизначеність ще раз ілюструє нерозробленість (точніше навіть, непроробленість) наукового інструментарію сфери міфопоетики, зокрема в Україні.

Проведена робота з аналізу зазначеної проблеми дозволяє трактувати літературну міфотворчість як художнє, філософсько-естетичне явище культури (яке найбільший розвиток отримало в кін. ХІХ-ХХ ст.), коли письменник, спираючись на матеріал класичної міфології й художньо його опрацьовуючи, створює варіантну, осучаснену модель давньої широковідомої міфологічної оповіді (модуси міфологізації, реміфологізації і деміфологізації), або ж коли на ґрунті власне авторського досвіду й світовідчуження окреслюється потужне структурно-змістове ядро, яке "кодує" художній світ твору даного письменника та, можучи стати об'єктом інтерпретацій інших митців, зазнає "культурологічної" міфологізації (модус авторського, або ж "нового", міфу).

Роль міфотворчого складника в літературному процесі важко переоцінити. Про потребу міфу в кожній національній культурі, а відтак і в літературі (зокрема модерній), пише О.Забужко [5; 20]; розглядаючи український літературознавчий контекст, Н.Зборовська підкреслює непересічність ролі в ньому міфокритики та "необхідність альтернативної модерної міфотворчості, прорив до якої може консолідувати сучасний літературний процес" [6; 6] тощо.

⁴ Простий приклад: авторські міфи про Дон Кіхота і Фауста, як і міфи про Дон Жуана і Гамлета, пройшли шлях "культурологічної міфологізації", хоча перші два з них - "національно-консолідуючі" і, за логікою О.Забужко, такої "міфологізації" не потребують. З іншого боку, міфи Дж.Джойса чи Ф.Кафки теж є авторськими, проте не мають (і не потребують) "культурологічної міфологізації".

Об'єктивна складність розроблення теми "міфологічного" в літературі, а також відносна новизна цього профілю для українського (та і в цілому пострадянського) літературознавства обумовлюють недостатній ступінь висвітлення в науковій дискурсі проблеми міфопоетики літературного твору. Доводиться констатувати й практичну відсутність сьогодні самого визначення терміна "міфопоетика"⁵.

Критично оцінюючи термін "міфопоетичний", І.Дьяконов вказує, що міфопоетичне мислення - це мислення тропічне, в якому є нерозділеність раціонально-логічного та образно-емоційного начала [4; 35].

Погоджуємося з формулюванням Т.Саяпіної: "...міфопоетика - це сукупність засобів художнього змісто- і формотворення, які дають змогу "зчитати" закладений у творі міфологічний зміст на рівні усвідомленого або позасвідомого сприйняття читача" [19; 34]. Однак вважаємо за необхідне наголосити на тому, що в даному разі перед нами не "сукупність засобів художнього змісто- і формотворення", а їх система, оскільки процес "зчитування" "міфологічного змісту" твору може відбуватися лише за умови системної взаємодії цих засобів у текстовій тканині останнього. О.Киченко розглядає міфопоетику, зокрема, "...як форму (внутрішню структуру) поетичної організації тексту і як функціонально-смыслову одиницю тексту, засновану на інтерпретації комунікативних можливостей міфу засобами поетичного мовлення" [7; 168].

Таким чином, міфопоетична система твору є формальним вираженням закладеного в нього міфологічного фактора. Останній обумовлений перш за все процесами свідомої авторської міфотворчості, виявляється через атрибути - міфема, міфологеми, міфопоетичні мотиви тощо - та може існувати в чотирьох основних модусах (типах міфотворчості) - міфологізації, реміфологізації, деміфологізації та власне авторському міфі.

Найповніше вираження міфологічне начало в літературі кін. ХІХ - ХХ ст. знаходить у романі. Серед загальних рис міфологізму (неоміфологізму) в романі ХХ ст. Є.Мелетинський називає наступні:

⁵ Так, в одній з останніх спеціальних праць - М.Мишанич і С.Мишанича "Міф, міфологія, міфологізм, міфокритика, міфопоетика: історія інтерпретації і розмежування понять" - подається ґрунтовний критичний аналіз історії вивчення міфів у світовій та вітчизняній практиці, проте власне питання міфопоетики літературного твору, по суті, тільки згадується, а самий термін "міфопоетика" не вжито в принципі [12; 50-51]. Не знаходимо визначення поняття і в присвяченому зокрема міфопоетиці підрозділі (8.2.) одної з найсучасніших вітчизняних праць із компаративістики "Міжнаціональні горизонти і компаративістичний дискурс сучасних літературознавчих студій" за ред. Р.Гром'яка [13].

а) витіснення міфологічним часом об'єктивно історичного часу; б) те, що міфологізм стає "інструментом структурування оповіді"; в) широке використання повторів і техніки лейтмотивів; г) тісний зв'язок неоміфологізму з "глибинною" психологією підсвідомості" [11; 296-297]; г) протиставлення й водночас невіддільність одне від одного "міфу" й "історії" [там само; 322].

Вчений також акцентує, що "поетика міфологізування передбачає... міфологічний синкретизм і плюралізм, елементи іронії і трагедії... концепцію легко змінюваних соціальних ролей (масок), що підкреслюють взаємозамінність, "текучість" персонажів" [там само; 339].

Практика свідчить, що міфопоетична система твору найчастіше виражається у двох основних варіантах. Перший: коли твір насичений міфологічними елементами чи паралелями до них (алюзіями, ремінісценціями тощо), які не становлять, однак, сюжетотворчої структури, а отже, сформований у тексті міфопоетичний комплекс не має впорядкованого подієвого стрижня, ядра чи ряду таких стрижнів, ядер (такі міфопоетичні системи називаємо мозаїчними, або фрагментними). Другий варіант репрезентації міфопоетичної системи спостерігаємо, якщо наявна у творі міфопоетична складова є для нього і структуротворчою і (будучи наскрізною в тексті чи панівною в певному текстовому фрагменті) може розглядатись як міфопоетичний мотив, сюжет (міфопоетичні системи такого типу називаємо лінійними; приклад - роман Т. Манна "Йосиф та його брати").

Характерно, що в міфопоетичній системі твору може домінувати одна легендарно-міфологічна традиція (антична в "Уліссі" Дж.Джойса), а можуть поєднуватись різні елементи (моделі) одної або двох і більше легендарно-міфологічних традицій: наприклад, біблійної та античної, язичницької ("Тесс із роду д'Ербервіллів" Т.Гарді та ін.) тощо, причому одна з них також може бути виразно превалюючою (кельтська в "Поминках за Фіннеганом" Дж.Джойса). Так сполучаються не лише однотипні (мозаїчні чи лінійні), але й різнотипні за рівнем організації міфопоетичні системи: декілька мозаїчних, мозаїчна (-і) й лінійна (-і), ряд лінійних. Очевидно, вища форма організації з точки зору міфопоетики властива творам із лінійними міфопоетичними системами порівняно з творами з мозаїчними, а також творами з комбінованими міфопоетичними системами типу "лінійно-мозаїчна" (де поєднано різні за походженням легендарно-міфологічні традиції).

Отже, художній твір з міфопоетичною системою лінійного (чи комбінованого) типу може розглядатись як такий, що у своїй основі містить окремі міфологічні (легендарно-міфологічні) сюжетні моделі. О.Холодов визначає міфопоетичний мотив у значенні сюжетотвірного елемента як "...самостійну одноактну дію, наділену семіотичним значенням, яке відображає архетипічні відносини між суб'єктом і об'єктом, формує та моделює сюжет і залишається універсальним для різноманітних культур і традицій" [20; 5].

Важливим у даному контексті стає й поняття міфопоезії, яке І.Крохіна визначає так: "Міфопоезія - реалізація ірреального (прихованих можливостей і сутностей речей) і в структурному відношенні тяжіє до реалізації, розгортання метафори в символ, символу в міф" [8; 517]. Вчена перераховує й усі рівні поетичного висловлювання, на яких може проводитись міфопоетичний принцип: це поезія міфологічного образу, символу-міфу, тексту-міфу та міфологічної композиції [там само; 518].

Міфотворчість, особливо у ХХ ст., стає одним зі шляхів посиленої інтелектуалізації й філософізації літератури і часом нагадує своєрідну "гру" письменника з матеріалом (скажімо, в Т.Манна). Роман ХХ ст. демонструє варіативність міфологізування різних авторів, яке у творі може мати роль "додаткової опори" (як в "Уліссі" Дж.Джойса) чи бути "абсолютно пануючою стихією" (як у "Поминках за Фіннеганом" того ж автора) [11; 319]; бути результатом складного інтелектуального опрацювання й інтерпретації класичної міфології (Дж.Джойс, Т.Манн та ін.) або ж мати "інтуїтивний характер" (термін Є.Мелетинського) (Ф.Кафка, С.Беккет та ін.)⁶, співіснувати та взаємодіяти з фольклорною традицією (латиноамериканський роман II пол. ХХ ст.) чи не звертатися до неї (західноєвропейський роман) тощо.

У літературному творі, де міфологічний фактор структурує основні шаблі художньої дійсності, формується авторська міфопоетична модель (образ) світу, або, ширше, - міфопоетична парадигма. Під останньою ми розуміємо модель міфопоетичного осмислення світу (виражену в тексті через його міфопоетичну систему), в основі якої - міфопоетичні уявлення автора (-ів) про світ і світобудову як втілена в художньому творі оригінальна світоглядно-філософська система.

⁶ Д.Наливайко називає дві провідні лінії модерністської міфотворчості - "конструюючу" ("свідому") і "стихійну" ("безсвідому") - за іменами їх зачинателів: відповідно "джойсівською" та "кафкіанською" [15, I; 178, 181]

Підсумовуючи вищесказане, пропонуємо своє бачення явища міфологічного фактора в літературі. Отже, художній твір можна розглядати у світоглядно-філософському вимірі та у вимірі тексту. В першому випадку говоримо про міфопоетичну парадигму твору, а в другому - про текстуально виражену міфопоетичну систему твору. Провідними поняттями міфопоетичної парадигми твору є тип ядра цієї парадигми (за джерелом виникнення) і міфопоетична атмосфера твору. Якщо в основі твору покладено одну легендарно-міфологічну традицію (скажімо, античну чи біблійну), тип ядра буде простим; коли ж таких традицій в основі твору дві і більше, - тип ядра складений.

Навколо ядра міфопоетичної парадигми обов'язково виникає міфопоетична атмосфера твору: коли автор підпорядковує її певній, виразно соціальній меті, виходячи у творі на рівень вже соціального міфу (як, наприклад, О.Кобилянська у своїй "Землі" [детальніше див.: 3]), то атмосфера ця є гетерогенною (тобто до центрального, "художнього" міфу у творі додається соціальний міф чи програма). Якщо ж чітко вираженої соціальної програми (це може бути й нова парадигма розвитку нації чи суспільства взагалі) автор не висуває, міфопоетична атмосфера твору є гомогенною. Вона завжди буде гомогенною (вірніше, гомогенізованою) й тоді, коли твір становить собою авторський міф, бо останній є за своєю природою гомогенізуючим, усепоєднуючим.

Разом тип ядра міфопоетичної парадигми твору і міфопоетична атмосфера твору сприяють вираженню третього базового складника міфопоетичної парадигми твору - **модуса вираження міфологічного фактора у творі** (це тип опрацювання класичного міфу чи витворення авторського міфу). Таких **модусів нараховуємо чотири основних (хоча в "чистому" вигляді їх часом виділити важко): міфологізація, реміфологізація, деміфологізація і власне авторський міф.**

Міфопоетична система твору на рівні тексту може мати лінійну, фрагментну чи комбіновану структуру, утворювану складниками нижчого рівня (міфопоетичний мотив, міфологема тощо).

Викладені в розвідці роздуми є спробою структурування й концептуалізації основних актуальних питань міфопоетики твору та сфери літературної міфотворчості взагалі, а отже, можуть служити основою як подальших теоретичних досліджень цієї сфери, так і практичних студій з конкретними художніми текстами.